



Shahid Beheshti University  
Faculty of Literature and Human Sciences  
Department of History

**Journal of History of Iran**  
Vol 16, No 2, Autumn & Winter 2023  
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916



DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2023.232750.1254>

## Research Paper

### Peasant livelihood in Gilan from 1871 to 1906

1. Saman Rahmani  2. Ahmad Khaleghi Damghani 

1. PhD in Political Science, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Iran. (*Corresponding author*), Email: [saman.rahmany@ut.ac.ir](mailto:saman.rahmany@ut.ac.ir)

2. Associate Professor, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: [dr.khaleghi@ut.ac.ir](mailto:dr.khaleghi@ut.ac.ir)

Received: 2023/08/14 PP 209-237 Accepted: 2023/10/07

#### Abstract

This article examines the peasant livelihood and income levels of farmers in Gilan from the end of the Naserid period to the constitutional period. The basis for this study is the evaluation of the prevailing idea put forward in the works generally written about the social history of Qajar Iran. It is assumed that the Iranian peasantry lived in sheer poverty and at subsistence level due to extreme oppression. This article first assesses the income level of Gilak peasants based on the ratio of landowners to peasants in Gilan. Then, considering the basic income, it has demonstrated that Gilak farmers enjoyed a higher quality of livelihood compared to other Iranian farmers. Based on the available evidence and statistics, it can be claimed that at least during the period in question, economic pressure did not cause a predicament in the daily necessities of Gilak farmers. Therefore, we must look elsewhere for the reasons for their discontent during this period.

**Keywords:** Income, Consumer Goods, Petty Landownership, Household, Constitution.

**Citation:** Khaleghi Damghani, and Ahmad, Mahdi Rahmani. 2023. *Peasant livelihood in Gilan from 1871 to 1906*, Journal of History of Iran, autumn and Winter, Vol 16, No 2, PP 209-237.



Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

## Introduction

The people of Gilan have had a unique lifestyle for a long time due to the natural gifts and fertility of the country's north. This geographical advantage has influenced their living standards since ancient times, setting them apart from other parts of Iran. This article investigates the livelihood and income level of Gilan farmers from the end of the Nasrid era to the constitutional era. It aims to answer whether the all-round poverty and livelihood crisis of Iranian peasants in this period also applies to the villagers of Gilan. This research sheds light on a lesser-explored aspect of Iranian history and provides a deeper understanding of the socio-economic conditions of the time.

Two compelling interpretations emerge in response to the above question, providing a fascinating basis for understanding the activism of Gilan peasants during the constitutional period and subsequent movements. The first interpretation suggests that they joined the constitutional movement out of sheer necessity, driven by the harsh realities of poverty and the social and economic conditions that threatened their very survival. The second interpretation, which is also the hypothesis of this research, presents a different perspective. It suggests that the livelihood level of Gilani peasants surpassed the survival threshold at the time of the Constitution and showed signs of a burgeoning consumer culture in their lifestyle. This leads us to consider other factors that might have fueled their activism during the constitutional movement.

The lack of examination of different aspects of daily life in the constitutional period is more comprehensive than the sources related to the north of Iran. The non-documentary and second-hand sources of the Constitution only narrate the lives and opinions of prominent and role-playing people or the general and essential events of those days. Of course, this issue is partly due to the nature of the documents left from that era. However, in some research, the social and economic conditions of Gilan have been analyzed at the threshold of the Constitution. For example, in his article "Guilan in the Constitutional Revolution (1911-1905 AD)", Pejman Dilmi described the constitutional period of Gilan briefly, mainly citing the reports of Rabino, Nikitin, and the Orange Book. He attaches great importance to the role of associations and social democrats of the Caucasus in this period, and at the same time, he pays attention to the peasant movements and considers their primary motivation to rise and stand against the relations of the lords and serfs. In the article "Caspian Peasant Revolts during the Constitutional Revolution," Jeanette Afari first examines some sources such as newspapers and parliament reports and

then deals with the state of the rural economy at the end of the 19th century. He points out the mutual connection between Gilan and Azerbaijan peasant movements and pays special attention to the growth of associations, especially the state and trade associations of Rasht and Tabriz, between the years 1323 and 1327 AH. Also, Charles Esei in Iran's economy from 1800 to 1914 and Ahmad Saif in Iran's economy in the 19th century have given good reports about the daily life of Gilanians in that period, which, of course, are all opposite to the findings of this article and are all about the misery and misery of Gilanians in They tell about that period. Nasrullah Pouramalshi has also tried to provide a sociological analysis of the peasant movement of Gilan in his "Sociological Approach to the Rural Movements of Gilan." However, among these, there are works that, while accepting the chaotic economic conditions in the mentioned period, have focused not on the existence of famine but on cultural factors such as the transfer of Bolshevik ideas from Europe and especially Russia, and have searched for the constitutional roots of Gilan in the sociology of culture. Among these, we can mention works such as "The Role of Gilani Migrant Workers in the Constitutional Revolution" by Yaser Karimi Gilayeh, "Research, and Analysis of the Fields and Role of the Peasant Movement in Gilan's Constitutionalism Based on the Theory of Resource Mobilization" by Alireza Zadbar et al. At the same time, sources such as Villagers and Constitutionalism of Iran by Sohrab Yazdani and Agriculture of Iran in the Qajar Period by Willem Fleur, in line with the current research, have accepted the principle of livelihood superiority of Gilani peasants compared to villagers in other parts of Iran, but this is limited to the first half. 19th century, and they saw their living conditions decline in the years leading up to the Constitution.

### **Materials and Methods**

The present article is methodologically descriptive and documents and library sources are used in it, but theoretically, the author has benefited as much as possible from the methodological achievements of the Annales School in historiography, a school that takes a unique approach to historical research. Analysts generally have a contemptuous attitude towards political events, military history and official international relations. For this reason, in this school, attention is paid to the biological and material foundations of life and topics such as nutrition, health, clothing, fashion, production, class distinction, class patterns and life patterns, in such a way that according to Peter Burke's analysis, it is practically in the category of Intermediate schools are placed.

Especially since politics often does not play a decisive role in the works of analysts. For example, Braudel is very interested in investigating housing, food, clothing, and even architecture, home interior design, fashion, cooking, etc. in different historical periods. The current research, aims to focus on the socio-economic history of the constitutional period, and the narratives of its local elites, especially in the forest, should not be taken for granted, and regardless of the prominent political events that have occurred in a cross-sectional manner, the daily life of the people of Gilan and the gradual process of living in the public arena should be cited.

### **Results and Discussion**

In general, the evidence shows that the people of Gilan have had a suitable living situation for a long time. It is known that due to abundant access to rice, the people of Gilan used rice instead of bread even for breakfast, and even though wheat was readily available due to its cultivation in the foothills, bread was hated, and eating it was a form of degradation. They knew the social rank. According to Rabinu's interpretation, the proverb "Go eat bread and die" was famous among Gilkan. In their memoirs, European travelers repeatedly mention the excellent nutrition of the people of Gilan. Gilan was the only line where people could use beef. Due to the variety of food, the people of Gilan had learned how to stock up on different foods in the winter.

The people of Gilan have achieved a decent livelihood for a long time; Instead of bread, they used rice for breakfast, and they hated bread. European tourists have mentioned the good nutrition of the people of Gilan and it was possible to use beef only in Gilan. There were no fixed laws, but the custom replaced it, and the owners' society prevented them from supporting the peasants. The owner-peasant arrangements were in favor of the peasants and the law looked at the extent that the owners benefited from the peasants' production. In his description of the freedom of the subjects in the lord's land, Rabino writes that the peasants do not pay rent for their huts, and their cows and sheep live in the lands under They don't cultivate, they graze freely. They can cut down the forest trees on the part of their property that is not under cultivation and sell them for a profit. Peasants can plant vegetables around their huts and sell or use them for their own benefit. The tenant also gives gifts to the landlord for each peasant. In another article, he explains the same distribution of the product and the government's share of them, that the peasants work freely in cultivating the land and receive their share of the product as wages. This

system, while unique, was fair and ensured that the peasants were not exploited. Only one acre, the number of flowers of Gilani farmers is less than 15%. Each cropping cycle lasts 5 to 6 months, and during the other months of the year, the peasants cultivated the second crop of wheat and rice, went fishing, or migrated. Therefore, the income of a farmer was part-time. To determine this income, it is necessary to compare it with the wages of Dr. Charles Wills and Curzon. This comparison shows that the income of workers at the end of the nineteenth century Iran was on average 1 Qiran, and it increased and was overshadowed by the expenses. It had increased to 2 Qurans. However, in areas like Sistan where labor was cheap, price changes prevailed.

Based on this, the analysis of the import statistics of European goods (other than Russia) to Gilan in only 5 years from 1874 to 1879 AD/1252 to 1257 AD is a clear evidence of the elasticity of Gilan markets. This term, 'elasticity of markets', refers to the ability of a market to adjust to changes in demand and supply. In the context of Gilan, it demonstrates the adaptability of the local economy to external influences. For instance, in 1874 AD, out of a total of 467,200 liras Sterling, the total value of imports to Gilan was about 94,000 lira (ie 20 percent) related to the import of European goods. This ratio in 1875 was equal to 104,000 liras out of a total of 429,440 liras (24%), in 1876 it was equal to 15,9925 out of a total of 514,790 liras (31%), in 1877 it was equal to 122,000 out of a total of 329,560 liras (38%), in 1878 it was equal to 132,685 out of a total of 408,816 liras (32%) has been. Therefore, it is very clear that even if we assume that the rest of the goods imported to Gilan in these years (which mainly included goods imported from Russia) all entered Gilan for transit to other states of Iran, still between 30 and 40 percent according to the above statistics. The goods imported to Gilan reached the domestic consumption of the people of this state, because the import from England was from the south of the country, and for imports from countries such as France, Greece, Holland, etc., they used the route of Tabriz, Zanzan-Qazvin.

Looking at the customs statistics of Gilan regarding items imported from other Iranian states (which actually includes goods manufactured in other Iranian states in addition to non-Russian European goods, because only Russian goods were directly imported to Gilan), the composition and value of consumer goods in the local market of Gilan was clearly defined in those years. For example, the value of European fabrics imported to Gilan in 1874 to 1879 was 86,000, 9,000, 127,625, 106,000, 113,455 and 146,152 liras, respectively. In addition, the value of spices in the same period was 26,000, 22,000, 18,470, 10,000, 14,615 and 15,384 liras respectively. During the same period, the import of leather was equal to 3,600, 15,384, 33,000, 5,384 and 5,000 liras. Other items such as butter, Noghhan eggs, sheep and tobacco were mainly produced in other states and

imported to Gilan as raw material for food or silk production.

## Conclusion

The main point is the separation of income status and level of satisfaction. In the writer's opinion, although these two categories are related, they are not necessarily the same. Here, it is essential to mention the critical point that Churchill, the British consul, quotes about the tax abuses in Gilan and the farmers' reaction to it in normal conditions: "Tax collectors, according to the income situation, a number of more than ten to twenty. They took a higher percentage than what was supposed to be taken from the peasants, and as long as they did not exceed this amount, the peasants felt satisfied.

Indeed, the expression of satisfaction in this phrase does not mean that the peasants are happy with this amount of tax, but rather, it means the relative strength of their livelihood base that they could handle such a tax without conflicting with the government officials. At the same time, since Gilan was one of the leading centers of peasant rebellion in that period, the researchers of constitutional history found the most straightforward solution to reduce their causes and motivations to pure subsistence misery. By rejecting this hypothesis, the present article paves the way for proposing other hypotheses, such as the growth of political-social awareness, dissatisfaction caused by gross class differences, the many contacts of the people of Gilan with Europeans, and the influence of their lifestyle, etc. Of course, the evaluation of each of these hypotheses requires separate research, but in proving the hypothesis of the present research, we tried to argue in three ways:

By describing lord-serf relations, the status of small owners, and the extent of shareholding and tenancy, we showed that the distribution of the benefits of cultivation was not at the expense of the peasants, as it seemed in the first place. This becomes especially important when the price of export agricultural products increases in the period under discussion; naturally, more benefits are given to the farmer. During the mentioned period, we showed that Gilan farmers' income was lower than that of other farmers. Their income-to-cost ratio was reasonable due to labor force exploitation and hidden income from the owner's land. The stable income level provided a sense of security in their economic situation. The evidence of surplus income should be identifiable in the daily lives of the peasants. Gilan state's import statistics show a substantial growth in consumer goods, changing lifestyles, and creating new demands. The devaluation of Iran's currency did not decrease the income of Gilani farmers due to their self-sufficient needs and the.



دانشگاه شهید بهشتی  
دانشکده ادبیات و علوم انسانی  
گروه تاریخ

## مجله تاریخ ایران

سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۲  
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357



DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2023.232750.1254>

### مقاله پژوهشی

## معیشت دهقانی در گیلان از ۱۲۵۰ تا ۱۲۸۵ شمسی

۱. سامان رحمانی، ۲. احمد خالقی دامغانی<sup>id</sup>

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

[saman.rahmany@ut.ac.ir](mailto:saman.rahmany@ut.ac.ir)

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: [dr.khaleghi@ut.ac.ir](mailto:dr.khaleghi@ut.ac.ir)

دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳ صص ۲۰۹-۲۳۷ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵

### چکیده

هدف این نوشته بررسی وضع معیشت دهقانی و سطح درآمد کشاورزان گیلان از اواخر عصر ناصری تا مشروطه است. دلیل تمرکز بر وضعیت دهقانان گیلانی، ارزیابی احکام عمومی است که در آثار مختلف تاریخ اجتماعی دوران قاجار به طور مشترک در مورد زندگی روستاییان ذکر شده است. طبق این احکام، دهقانان ایران بر اثر مظالم گسترده همواره در نهایت افلاس و تلاش برای بقا بوده‌اند. در این مقاله به کمک تحلیل مناسبات ارباب و رعیتی در گیلان، ابتدا سطح درآمد دهقانان گیلانی برآورد می‌شود و سپس با توجه به این پایه درآمدی، وضعیت معیشتی ایشان تشریح و نشان داده می‌شود که نمی‌توان وضع زندگی دهقانان گیلان را با روستاییان سایر نقاط ایران همسان دانست. با توجه به شواهد و آمار موجود می‌توان ادعا کرد که حداقل در این بازه زمانی میزان فشار اقتصادی و معیشتی به دهقانان گیلان به سطحی نرسیده است که ایشان در تأمین نیازهای اساسی و روزمره خود دچار بحران شده باشند؛ بنابراین، ریشه نارضایتی آن‌ها را می‌بایست در علل و عوامل دیگری جست‌وجو کرد.

**واژه‌های کلیدی:** مهاجرت، اتباع عادی، روسیه، مالاکان‌ها، استرآباد.

**استناد:** رحمانی، سامان، و احمد خالقی دامغانی. ۱۴۰۲. معیشت دهقانی در گیلان از ۱۲۵۰ تا ۱۲۸۵ شمسی، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۶، شماره ۲، ۲۰۹-۲۳۷.

۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری آقای سامان رحمانی با عنوان «بحران در زندگی روزمره گیلانیان در دوره مشروطه دوم» می‌باشد.



Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

## مقدمه

گیلانیان به لطف موهبت‌های طبیعی و حاصلخیزی زمین‌های شمال کشور از دیرباز سبک زندگی خاصی داشته‌اند. این امکان جغرافیایی از ایام دور به‌وضوح بر سطح زندگی مردم گیلان تأثیر گذاشته و شرایط زیست آن‌ها را از مردم سایر نقاط ایران متمایز کرده است. بر این اساس، هدف این نوشته بررسی وضعیت معیشت دهقانی و سطح درآمد کشاورزان گیلان از اواخر عصر ناصری تا مشروطه است. پرسش اصلی مقاله این است که آیا تصویر عمومی‌ای که از فقر همه‌جانبه و بحران معیشتی دهقانان ایرانی در دوره مزبور وجود دارد، در مورد روستاییان گیلان نیز صادق است؟

در پاسخ به سؤال فوق که می‌تواند مبنایی برای ریشه‌یابی کنشگری دهقانان گیلان در دوره مشروطه و جنبش‌های پس از آن باشد، دو تفسیر وجود دارد. نخست اینکه ایشان به سبب شدت فلاکت، فقر مالی و شرایط اجتماعی و اقتصادی تهدیدگر بقا در جنبش مشروطه مشارکت کردند. مطابق تفسیر دوم که البته فرضیه پژوهش حاضر نیز هست، سطح معیشت دهقانان گیلانی نه تنها در آستانه مشروطه از حد بقا بالاتر رفت بلکه شواهدی جزئی دال بر ترویج رگه‌های مصرف‌گرایی در سبک زندگی ایشان مشاهده می‌شود. در نتیجه باید برای علل کنشگری ایشان در جنبش مشروطه ریشه‌های دیگری یافت.

خلاً بررسی ابعاد مختلف زندگی روزمره در دوره مشروطه تنها محصور به منابع مرتبط با شمال ایران نیست. به‌طور کلی منابع غیرسندی و دست دوم مشروطه عمدتاً فقط به نقل زندگی و آرای افراد برجسته و نقش‌آفرین پرداخته‌اند یا وقایع کلی و مهم آن ایام را روایت کرده‌اند. البته این مسئله خود تا حدی معلول ماهیت اسناد به‌جامانده از آن دوران است. با این حال، در برخی از تحقیقات شرایط اجتماعی و اقتصادی گیلان در آستانه مشروطه واکاوی شده است. برای مثال پژمان دیلمی در مقاله «گیلان در انقلاب مشروطه (۱۹۰۵-۱۹۱۱م)»، بیشتر با استناد به گزارش‌های رایینو، نیکیتین و کتاب نارنجی، گیلان دوره مشروطه را به‌طور مختصر توصیف نموده است. وی به نقش انجمن‌ها و سوسیال دموکرات‌های قفقاز در این دوره اهمیت زیادی می‌دهد و در عین حال به حرکت‌های دهقانی توجه دارد و انگیزه اصلی ایشان را قیام و ایستادگی در برابر مناسبات ارباب رعیتی می‌داند. ژانت آفاری در مقاله «شورش‌های دهقانی خزر در طی انقلاب مشروطه» ابتدا برخی منابع از جمله روزنامه‌ها و گزارشات مجلس را بررسی می‌کند و بعد به وضعیت اقتصاد روستایی در اواخر قرن نوزدهم می‌پردازد. وی به ارتباط متقابل حرکت‌های دهقانی گیلان و آذربایجان اشاره می‌کند و به رشد انجمن‌ها به‌خصوص انجمن ایالتی و صنفی رشت و تبریز در بین سال‌های ۱۳۲۳ تا ۱۳۲۷ ق توجه ویژه‌ای می‌نماید. همچنین چارلز عیسوی در *اقتصاد ایران از ۱۸۰۰ تا ۱۹۱۴* و احمد سیف در *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم* در مورد زندگی روزمره گیلانیان در آن دوره



گزارش‌های خوبی به دست داده‌اند که البته همگی در نقطه‌ی مقابل یافته‌های این مقاله هستند و تماماً از فلاکت و بدبختی گیلانیان در آن دوره حکایت می‌کنند. نصرالله پوراملشی نیز در «نگرش جامعه‌شناختی به جنبش‌های روستایی گیلان» کوشیده است تحلیلی جامعه‌شناختی از جنبش دهقانی گیلان آن روز به دست دهد؛ اما در این میان آثاری هم هستند که ضمن پذیرش شرایط نابه‌سامان اقتصادی در دوره‌ی مزبور، نه بر وجود قحطی، بلکه بر عوامل فرهنگی چون انتقال افکار بلشویکی از اروپا و به‌خصوص روسیه تمرکز نموده و ریشه‌های مشروطه‌ی گیلان را در جامعه‌شناسی فرهنگ جست‌وجو کرده‌اند. از این میان می‌توان به آثاری چون «نقش کارگران مهاجر گیلانی در انقلاب مشروطه» اثر یاسر کریمی گیلایه و «بررسی و تحلیل زمینه‌ها و نقش جنبش دهقانی در مشروطیت گیلان براساس نظریه‌ی بسیج منابع» از علیرضا زادبر و همکاران اشاره کرد. در عین حال منابعی چون *روستاییان و مشروطیت ایران* اثر سهراب یزدانی و *کشاورزی ایران در دوره‌ی قاجار* اثر ویلم فلور همسو با پژوهش حاضر، اصل برتری معیشتی دهقانان گیلانی نسبت به روستاییان سایر نقاط ایران را تا حدی پذیرفته‌اند، اما این امر را مختص به نیمه‌ی اول قرن نوزدهم دانسته و وضع معیشتی ایشان را نیز در سال‌های منتهی به مشروطه رو به افول دیده‌اند.

### چارچوب نظری

مقاله‌ی حاضر به لحاظ روش‌شناختی توصیفی است و در آن از اسناد و منابع کتابخانه‌ای استفاده شده، اما نویسنده به لحاظ نظری تا حد امکان از دستاوردهای روش‌شناختی مکتب آنال در تاریخ‌نگری بهره جسته است. آنالیست‌ها اصولاً موضعی تحقیق‌آمیز به حوادث سیاسی، تاریخ نظامی و روابط رسمی بین‌الملل دارند (Huppert 2002, 875). به همین دلیل در این مکتب به بنیادهای زیستی و مادی زندگی و موضوعاتی چون تغذیه، بهداشت، پوشاک، مد، تولید، تمایز طبقاتی، الگوهای طبقاتی و الگوهای زندگی توجه می‌شود، (برودل ۱۳۷۲، ۳۸) به گونه‌ای که به تعبیر پیتر برک آنال عملاً در زمره‌ی مکاتب میان‌رشته‌ای قرار می‌گیرد (برک ۱۳۹۵، ۳). خصوصاً اینکه غالباً در آثار آنالیست‌ها سیاست نقش تعیین‌کننده‌ای ندارد (فولادوند ۱۳۶۵، ۷) برای مثال برودل به بررسی مسکن، خوراک، پوشاک و حتی معماری، طراحی داخلی خانه، مد، آشپزی و... در دوره‌های مختلف تاریخی علاقه‌ی زیادی دارد (ایگرس ۱۳۹۸، ۸۰). بر این اساس در پژوهش حاضر سعی شده بر تاریخ اجتماعی-اقتصادی دوره‌ی مشروطه تمرکز شود و روایات مشاهیر و نخبگان این دوره، به‌خصوص اصحاب جنگل، پیش فرض قرار نگیرد و فارغ از اینکه چه حوادث برجسته‌ی سیاسی به صورت مقطعی رخ داده است، به زندگی روزمره‌ی عامه‌ی مردم گیلان و روند تدریجی گذران زندگی در عرصه‌ی عمومی استناد شود.

## بخش اول. معیشت دهقانی و مناسبات ارباب-رعیتی در گیلان

به طور کلی شواهد نشان می‌دهد مردم گیلان از دیرباز وضع معیشتی مناسبی داشته‌اند. مشهور است که گیلانیان به سبب دسترسی فراوان به برنج، حتی برای صبحانه نیز به جای نان از برنج استفاده می‌کردند و با وجود اینکه گندم به سبب کشت در مناطق کوهپایه‌ای به راحتی در دسترس بود، نان را منفور و خوردن آن را نوعی تنزل رتبه اجتماعی می‌دانستند (طاهری ۱۳۹۵، ۱۷). چنانکه به تعبیر رابینو ضرب‌المثل «برو نان بخور و بمیر» در میان گیلکان مشهور بود (رابینو ۱۳۹۴، ۶۳). سیاحان اروپایی در خاطرات خود بارها به تغذیه خوب مردم گیلان اشاره کرده‌اند (پورهادی ۱۳۸۹، ۴۹). گیلان تنها خطه‌ای بود که مردم در آن امکان استفاده از گوشت گاو را داشتند (همان، ص ۴۸) گیلانیان به دلیل تنوع مواد غذایی از دیرباز به نحوه آذوقه کردن مواد غذایی مختلف در زمستان اشراف یافته بودند (همان، ۳۲-۳۵). ریشه این وضعیت را می‌بایست در حمایتی که مالکان از دیرباز به دهقانان و رعیت گیلانی روا می‌داشتند، جست. گرچه قانون مشخص و مکتوبی در این حوزه وجود نداشت، عرف حاکم به قدری جا افتاده بود که جایگاه اجتماعی مالک و حفظ پرستیژ او مانع از قطع امتیازات حمایتی به دهقانان می‌شد. کنسول انگلیس که مقیم رشت بود، در سال ۱۲۹۴ ق (۱۲۵۵ ش) در باب رابطه مالک و دهقان گیلانی آورده است:

ترتیباتی که آن‌ها (رعایا) با اربابان دارند کلاً به نفع آنهاست. اگر آن‌ها قسمتی از جنگل (زمین ارباب) را جنگل‌زدایی کنند محصول زمین را با صاحب زمین تقسیم می‌کنند. اگر درخت توت کاشته شود، مالکین نهال‌ها را خریداری می‌کند و وقتی پس از چند سال ابریشم تولید شود، دهقانان کرم ابریشم را پرورش داده و یک سوم محصول را به خاطر زحمتشان می‌گیرند و نصف (بقیه) آن به جیب مالک می‌رود و نصف باقی مانده سهم محترمی می‌شود که نوغان را فراهم آورده است... گاو و گوسفند آنان آزادانه در جایی که زیر کشت نیست به چرا می‌پردازند. آن‌ها بدون مانع به تهیه ذغال می‌پردازند... آن‌ها می‌توانند بدون مشورت با صاحب زمین از میوه‌جاتی که به فراوانی در املاک ارباب به عمل می‌آید، مصرف نمایند. سهم عمده ارباب عبارت است از یک قسمت محصول ابریشم و قیمت فروش برگ درخت توت... وقتی که محصول ابریشم تعریفی ندارد تمام فشار بر گردن مالک می‌افتد که مجبور است مالیاتی را که سال گذشته تقدیم شده، بدون در نظر گرفتن محصول کنونی پردازد ژانت، آفاری، «شورش‌های دهقانی منطقه خزر در زمان مشروطیت» نگاه نو، ش ۲۰ (۱۳۷۳، ۱۵). البته این سخنان به معنای این نیست که در چنین شرایطی مالک به رعیت فشار نمی‌آورده است. بسیاری از شورش‌های محلی علیه

مسئولین جمع‌آوری مالیات به سبب همین تحریکات ملاکان بوده است)

رایینو نیز در شرح آزادی رعایا در زمین ارباب می‌نویسد:

دهقانان اجاره‌ای برای کلبه خود نمی‌پردازند. گاو و گوسفند آن‌ها در زمین‌هایی که زیر کشت نمی‌رفت، به آزادی چرا می‌کنند. آن‌ها می‌توانند درختان جنگلی را در قسمتی از ملک خود که زیر کشت نرفته است، قطع کنند و به سود خود بفروشند... دهقانان می‌توانند در اطراف کلبه خود سبزی بکارند و آن را به نفع خود بفروشند یا مورد استفاده قرار دهند. اجاره‌دار علاوه بر اینها، هدایایی مانند تعدادی مرغ و جوجه، به ازای هر زن و مرد دهقان به مالک تقدیم می‌دارد (رایینو ۱۳۷۴، ۱۳-۱۵).

همو در بیان نحوه تقسیم سهم محصول و حصه حکومت از محصول می‌نویسد:

دهقانان در کار کردن روی زمین‌هایی که به طبقه مرفه یا متوسط تعلق دارند، آزادند و طبق میل خود رفتار می‌کنند و به‌عنوان مزد سهم خود را از محصول دریافت می‌کنند. چون ملک یا خریداری است و یا موروثی، تنها مالکین در برابر حکومت از نظر مالیات مسئولیت دارند... برای توت‌زار سهم مالک یک سوم است، یعنی یک من شاه (۵۸۹۵ کیلوگرم) پيله در ازای هر جریب و برای مزرعه برنج برای هر جریب پانزده تا سی قوطی (هر قوطی ۲۹ کیلو و ۵ گرم) می‌باشد (همان).

باید توجه داشت که حق سهم مالک بسته به اینکه چه میزان از هزینه‌های کشت به جز زمین و آب را در اختیار رعیت می‌گذاشت (مانند بذر، ادوات، حیوانات شخمی و...) تفاوت می‌کرد. به گفته سیف قیمت کار زارع در حدود سال ۱۲۸۱ ش در اغلب موارد «نصف محصول بوده، خواه در مزارع برنج؛ خواه در تولید ابریشم.» (سیف ۱۳۷۳، ۹۲) اما کنت ژولین دورشسوار معتقد است که «از محصولی که به دست می‌آید مالک دو سوم یا چهار پنجم برمی‌دارد اما تدارک آب، بذر، حیوانات و ابزار کشاورزی بر عهده اوست.» (دورشسوار ۱۳۷۸، ۱۳۶). او همچنین در مورد زمین‌های دولتی می‌گوید: «در زمین‌هایی که متعلق به دولت است، آب و زرع را دولت می‌دهد. تمام محصول متعلق به زارع است ولی باید برای هر هکتار دو تومان به دولت بپردازد.» (همان).

اهمیت اعداد فوق از آن روست که براساس آن می‌شود درآمد نسبی رعایا را در آن دوره تخمین زد. برای مثال چون هر جریب زمین برنج در بدترین شرایط ۱۲۰۰ کیلوگرم و در شرایط ایده‌آل حدود ۸۰۰۰ کیلوگرم محصول می‌دهد، می‌توان به مبنایی میانگین برای تخمین حق سهم زارع رسید. به نظر می‌رسد برآورد فلور از میزان برداشت محصول در ۱۸۶۵ را بتوان معیار در نظر گرفت. طبق برآورد او، از

مجموع ۱۱۸۰۰ جریب زیر کشت برنج در گیلان، در این سال جمعاً ۱۲ میلیون من برداشت شده است (فلور ۱۳۹۹، ۲۷۱). مطابق گزارش ابوت این میزان در ۱۸۷۵ به حدود ۳۰ میلیون من رسیده است، (ابوت ۱۳۹۶، ۱۱۸۷)؛ اما ما برای بررسی بدترین حالت، گزارش فلور را ملاک بهره‌وری میانگین زمین قرار می‌دهیم. مطابق سهمیه‌های ذکر شده، اگر مالک همه هزینه‌ها را بپردازد و رعیت فقط یک پنجم از محصول را تصاحب کند، آنگاه کف عایدی رعیت بر مبنای برآورد فلور حدوداً معادل ۶۰۰ کیلوگرم به ازای هر جریب خواهد بود (هر جریب حدوداً ۱۰۱۷ من برنج می‌دهد که هر من ۲۰۹۵ کیلوگرم است). در چنین شرایطی با ارزیابی قیمت برنج در سال‌های مختلف می‌توان به ارزیابی نسبتاً دقیقی از درآمد دهقانان دست یافت، خصوصاً از سال ۱۸۷۰ به بعد که به سبب رونق صادرات برنج، کشت آن به سرعت جایگزین پنبه شد و عملاً مشغله اصلی دهقانان گیلان شد. گرچه قیمت برنج در همه سال‌های مورد بررسی این پژوهش در دسترس نیست، مطابق اسناد موجود قیمت هر من تبریز برنج در سال ۱۸۸۰ م/۱۲۵۸ ش ۰۶۹ قران (کرزن ۱۳۷۳، ۲۳۴) (کیلویی ۰۲۳ قران)، در ۱۸۸۳ م/۱۲۶۲ ش ۰۵ قران (کیلویی ۰۱۷ قران) (کیوان قزوینی ۱۳۰۸، ۲۲۱)، در ۱۸۹۷ م/۱۲۷۵ ش ۲۰۱ قران (عیسوی ۱۳۶۹، ۵۳۴) (کیلویی ۰۳۳ قران)، در ۱۸۹۹ م/۱۲۷۷ ش ۳ قران (همان) (کیلویی یک قران)، در ۱۹۰۰ م/۱۲۷۸ ش ۲۰۳۷ قران (راوندی ۱۳۸۳، ۴۰۵) (کیلویی ۰۷۹ قران)، در ۱۹۰۵ م/۱۲۸۵ ش ۵۰۲۵ قران (فریدالملک همدانی ۱۳۵۴، ۴۶۱) (۱۰۷۵ کیلویی قران) و در ۱۹۰۶ م/۱۲۸۶ ش ۱۰۸ قران (جمال‌زاده ۱۳۳۵، ۱۸۷) (کیلویی ۰۶ قران) بوده است (در اینجا توجه به دو نکته لازم است. نخست اینکه در منابع مزبور مقادیر وزنی براساس معیارهای مختلف ذکر شده است که ما برای راحتی مقایسه همگی را براساس من تبریز آوردیم. دوم اینکه این منابع عموماً قیمت‌های خرده‌فروشی بازار را ذکر کرده‌اند نه قیمت معاملات عمده‌فروشی سر زمین را. به همین دلیل ما در هر سال کمترین نرخ ذکر شده را لحاظ کردیم تا محاسبات به واقعیت نزدیک‌تر گردد. و گرنه در منابعی که خصوصاً ارزش برنج مرغوب صادراتی را ملاک قرار داده‌اند قیمت‌های بسیار بالاتری نیز ذکر شده است. برای مثال در ۱۸۷۲ قیمت ۱۲ پوند برنج ۲ شلینگ و ۳۵ پنی (تقریباً کیلویی ۰۷۲ قران) ذکر شده است (بنگرید به: ابوت، ۱۱۸۷). همچنین در ۱۸۹۷ قیمت هر من ۳ قران، در ۱۹۰۰ قیمت هر من ۴۰۷ قران و در ۱۹۰۵ هر من ۲۰۷ قران آمده است (بنگرید به: بروگش ۱۳۸۹، ۶۰۵؛ راوندی، ۴۰۵؛ جمال‌زاده، ۱۸۷)) بنابراین، صرف نظر از سال‌های صعود قیمت برنج، کمینه درآمد دهقان سهم‌بر مابه‌ازای کشت حداقل یک جریب در سال ۱۲۵۸ ش معادل ۱۳۸ قران (ماه‌یانه ۱۱۰۵ قران)، در سال ۱۲۶۲ ش معادل ۱۰۲ قران (ماه‌یانه ۸۰۵ قران)، در سال ۱۲۷۵ ش معادل ۱۹۸ قران (ماه‌یانه ۱۶۰۵ قران)، در سال ۱۲۷۷ ش معادل ۶۰۰ قران (ماه‌یانه ۵۰

قران)، در سال ۱۲۷۸ ش معادل ۴۷۴ قران (ماهیهانه ۴۰ قران)، در سال ۱۲۸۵ ش معادل ۱۰۵۰ قران (ماهیهانه ۸۷.۵ قران) و در سال ۱۲۸۶ ش معادل ۳۶۰ قران (ماهیهانه ۳۰ قران) بوده است. باید توجه داشت که اولاً این میزان درآمد تنها به ازای یک جریب است و چنانکه در ادامه نشان خواهیم داد، تنها حدود ۱۵ درصد از مالکان گیلانی یک جریب یا کمتر زمین داشته‌اند. ثانیاً هر نوبت کشت حداکثر پنج تا شش ماه به طول می‌انجامد (که البته همین مدت نیز به صورت تمام وقت نبوده است). در نتیجه در مدت باقی‌مانده سال دهقانان به کشت نوبت دوم گندم و برنج می‌پرداختند، ماهیگیری می‌کردند و یا برای کار به شهرهای بزرگ و حتی قفقاز مهاجرت می‌نمودند؛ بنابراین، درآمدهای مزبور دستمزد نیم‌سال یک دهقان بوده است. اگر فرض کنیم در بدترین حالت در نیمه دوم سال به‌عنوان کارگر ساده روزمرد فعالیت می‌کردند به راحتی سطح درآمد آن‌ها حداقل به حدود ۲ برابر کارگر معمول می‌رسیده است.

برای اینکه تصویر دقیقی از این میزان درآمد ترسیم گردد، مقایسه آن با معیارهای درآمدی که دکتر چالز ویلز در سفرنامه خود از ایران ترسیم کرده راهگشا خواهد بود. ویلز درآمد اقشار زیر را در سال ۱۸۸۱ م/۱۲۵۹ ش از این قرار می‌داند: «حقوق یک نفر ناظر خرید و سرپیشخدمت در هر ماه: ۵۰ قران؛ یک آشپز خوب در هر ماه: ۵۰ قران؛ یک پیشخدمت خوب در هر ماه حدود: ۴۰ تا ۵۰ قران؛ یک فراش (نظافتچی یا امربر و نامه‌رسان) حدود: ۲۵ قران؛ یک شربت‌دار (آبدارخانه‌چی) مسئول تهیه شربت و چای: ۲۵ قران...» (ویلز ۱۳۶۳، ۱۰۷) ۹ سال بعد، در ۱۸۹۰ م/۱۲۶۸ ش، کرزن نیز برآورد خود را از میزان درآمد ایرانیان این طور اعلام می‌دارد: «هنگام مسافرت ۱۸۹۰ م میزان مزد روزانه پیشه‌وران از قرار ذیل بود: نجار سه قران با یک شلینگ و نه پنس، بنا دو قران، آهنگر یک قران و نیم، کارگر معمولی یک قران یا هفت پنس...» (کرزن، ۲۳۴). عیسوی نیز به ذکر پاره‌ای از دستمزدها در سال‌های مختلف پرداخته است:

با توجه به دستمزدها در سال ۱۸۷۲ م/۱۲۵۰ ش یک نفر کارگر روزمزد در رشت ۸ تا ۱۰ شاهی دریافت می‌کرد و نجاران و بناها ۲ قران می‌گرفتند. در سال ۱۸۷۸ م/۱۲۵۶ ش دستمزد کارگران کشاورزی به‌طور متوسط روزانه ۳ دینار بود، ولی آن‌ها جیره و سایر مزایا دریافت می‌کردند که با ارزش پول دستمزد آن‌ها تا ۶ دینار در روز می‌رسید. در آخر قرن نوزدهم هزینه‌ها به شدت بالا می‌رود و دستمزدها گاهی تا صد درصد بالا می‌رود. البته همچنان اندک است. به نظر می‌رسد که دستمزد یک قران برای کار روزانه کارگران غیرماهر در سال ۱۸۹۰ م/۱۲۶۸ ش در همه جای ایران معمول بوده است. (عیسوی، ۶۰).

همو دستمزد کارگران را در شهرهای تجاری مانند مشهد و رشت در سال‌های ۱۹۰۲ م/ ۱۲۸۰ ش و ۱۹۰۵ م/ ۱۲۸۵ ش نرخ ۱ تا ۲ قران ذکر می‌کند، اما در عین حال در مناطقی چون سیستان که «نیروی کار در تمام فصول ارزان بود و این نتیجه فقدان کارخانه و یا عدم وجود سایر اشتغالات به جز کشاورزی بوده است تا اواخر ۱۹۰۸ فقط ۰.۵ تا ۰.۷۵ قران... دریافت می‌کردند.» (همان) گزارش‌های کنسولی انگلیس نیز در شهرهایی چون شیراز، کرمانشاه و بوشهر در همین سال نرخ دستمزد کارگری را بین ۱ تا ۱.۵ قران در روز در نوسان می‌داند (همان، ۶۱). میرزا عبدالحسین فرمانفرما نیز گرچه ۱ تا ۲ قران را تا ۱۲۹۳ ش برای کارگران ثابت می‌داند، به ذکر دستمزد برخی از کارگزاران دولت در سال ۱۲۸۵ ش می‌پردازد که طبق آن حقوق ماهیانه مأمور شهربانی ۵۰ قران، پلیس مخفی ۸۰ قران، کارمند ثبات (دبیرخانه) ۱۰۰ قران و فراش ۱۰۰ قران بوده است. جالب اینکه طبق روایت جمال‌زاده در گنج شایگان، در نامه مرنارد، خزانه‌دار دولت عین‌الدوله، به امیر نظام همدانی وزیر مالیه در ۱۲۹۴ از مجموع ۴۶۰۰۰ کارمند دولت، ۴۰۶۹۴ تن با حقوق ماهیانه ۲۱ قران (سالیانه ۲۵۲ قران) مشغول به کار بودند (جمال‌زاده، ص ۱۵۱) این در حالی است که در همان سال نرخ برنج منی ۲.۳ قران بوده (همان، ۱۸۷) که بنا به محاسبات ما در هر نیم‌سال کشت، حدود ۴۶۰ قران عایدی سالانه دهقان از آن بوده است.

با مقایسه اعداد فوق مشخص می‌شود که در اکثر سنوات، به‌خصوص از دهه ۱۲۷۰ به بعد، یک کشاورز گیلانی در مدت یک نیم سال به ازای هر جریب، درآمدی تقریباً معادل یا بیشتر از اکثر کارگران، کارمندان و حتی پیشه‌وران آن دوره دریافت می‌کرده است (بنگرید به: شافعی ۱۳۸۴). پیش‌تر اشاره شد که فارغ از مساحت کشت (که در بسیاری از موارد بیش از یک جریب بوده است)، دهقانان اولاً در نیمه دیگر سال زراعی امکان اشتغال به امور دیگر را داشتند و ثانیاً از مزایای درآمدی دیگر نظیر تولید ذغال، پرورش سبزیجات، چرای رایگان دام، برخورداری رایگان از میوه‌جات و محصولات ارباب و... بهره‌مند می‌شدند که موجب می‌شد از جهات مختلف نسبت به خانوار شهری در هزینه‌هایشان صرفه‌جویی گردد. باید توجه داشت که به سبب رونق صنایع بازرگانی در رشد آن روز وضعیت پیشه‌وران و کارگران شهری نیز چندان نامساعد نبود (عیسوی، ص ۶۰) در این باره گوینو توصیف خوبی به دست می‌دهد: «... در تهران، به‌عنوان گران‌ترین شهرهای کشور، یک خانواده چهار نفره با روزی ده شاهی به راحتی و با روزی یک قران با کمال خوشی زندگی می‌کردند.» (گوینو ۱۳۶۷، ۴۴).

در عین حال، به عقیده برخی از تحلیلگران، گرچه «سطح رفاه اقتصادی در گیلان بالاتر از مناطق دیگر کشور بود [و] دهقانان گیلانی نیز نسبت به سایر روستاییان مناطق دیگر از سطح زندگی بالاتری برخوردار بودند» (یزدانی ۱۳۹۹، ۱۵۳). در سال‌های منتهی به مشروطیت به دلایل نوسانات تولید و

افزایش تورم زندگی ایشان نیز به فلاکت رو می‌نهد. سهراب یزدانی بر آن است که «رفاه نسبی در گیلان پدیده‌ای پایدار نبود و به علل گوناگون بر هم می‌خورد.» (همان) برای مثال او به خشکسالی ۱۲۸۲ ش و در پی آن برف سنگین ۱۲۸۳ ش در رشت و خشکسالی دوباره در ۱۲۸۶ ش اشاره می‌کند که لطمات زیادی به کشاورزی گیلان وارد کرد، تا جایی که «تمام رعایا از داشتن قوت لایموت مأیوس بودند» (همان، ۱۵۴؛ به نقل از حبل‌المتین ش ۸۲ (۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵)) و انجمن ولایتی صادرات برنج را ممنوع کرد. در سوی دیگر بی‌ثباتی در روسیه، به‌عنوان اصلی‌ترین بازیگر اقتصادی در گیلان، در بازه ۱۹۰۳-۱۹۰۶ م (۱۲۸۳-۱۲۸۵ ش) از صادرات کالا به این کشور کاست و قیمت اقلام وارداتی از آن تا ۴۰ درصد افزایش یافت. به این ترتیب به عقیده یزدانی «در نخستین سال بنیانگذاری مشروطیت، چندان نشانی از رفاه نسبی دهقان گیلانی برجا نمانده بود.» (یزدانی، ۱۵۴).

اما این توصیفات خیلی قانع‌کننده به نظر نمی‌رسد، چرا که در چنین مواردی اکتفا نمودن به صرف گزارش‌های مطبوعاتی نمی‌تواند چندان راهگشا باشد و می‌بایست چنین نوساناتی در آیینة آمار و ارقام ارزیابی شود. برای مثال در یک جمع‌بندی کلی، بنا به آمارهای اداره فلاح، تولید ابریشم به‌عنوان اصلی‌ترین محصول کشاورزی گیلان از ۲۱۶ تن در سال ۱۲۸۶ ق/ ۱۲۴۸ ش به ۲۵۰ تن در سال ۱۳۰۴ ق/ ۱۲۶۵ ش، ۳۹۰ تن در سال ۱۳۰۸ ق/ ۱۲۶۹ ش و در نهایت به ۵۵۰ تن (بیش از ۲.۵ برابر) در سال ۱۳۱۳ ق/ ۱۲۷۴ ش افزایش یافت (فلاح و تجارت، س ۲، ش ۱۰ (تهران: اداره کل فلاح و تجارت، ۱۲۹۸، ۳۷۹، ۳۸۰) در این بین تنها در یک سال، یعنی ۱۳۲۳ ق/ ۱۲۸۳-۱۲۸۴ ش که دقیقاً یک سال قبل از مشروطه است، میزان تولید به ۳۰۰ تن کاهش یافت که دلیل آن هم آفت‌زدگی زمین‌ها در آن سال بوده است (همان، ۳۸۰) این ضعف تولید گرچه به لحاظ تناژ نسبت به پیش از بیماری دچار افت بود، به لحاظ ارزش، رشد سریع بهای ابریشم آن را جبران کرد. مطابق گزارش جمال‌زاده، ارزش صادرات ابریشم در سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۲۸۴ ش از ۱,۷۰۲,۳۵۷ قران به ۱۲,۸۴۸,۲۰۲ قران در سال ۱۳۲۴ ق/ ۱۲۸۵ رسید (جمال‌زاده، ۲۶) همچنین تأثیر بی‌ثباتی بازار روسیه حداقل در مورد صادرات ابریشم چندان مورد قبول نیست، زیرا اصلی‌ترین خریداران ابریشم ایران در این برهه فرانسویان و پس از آن ایتالیایی‌ها بودند (انتز ۱۳۶۹، ۱۲۲) و روس‌ها ابریشم خود را عمدتاً از ترکستان تأمین می‌کردند (شیرزاد، زرکانی ۱۳۹۶). آمار جمال‌زاده در مورد صادرات ابریشم در سال ۱۳۲۵ ق/ ۱۲۸۶ ش هم مؤید افزایش ارزش صادرات ابریشم و هم مؤید نقش برجسته فرانسوی‌ها و ایتالیایی‌هاست. بنا بر نقل او، ارزش صادرات ابریشم گیلان به کشورهای فرانسه، ایتالیا، عثمانی و روسیه به ترتیب ۹,۸۰۶,۳۵۵، ۹۱۰,۱۹۵,۹۱۰، ۱۲۹۴۴ و ۱,۴۱۰,۰۷۰ قران بوده است (جمال‌زاده، ۲۶).

محصول استراتژیک دوم که در گیلان کشت می‌شد و اثر قابل توجهی در اقتصاد ملی داشت برنج بود. تولید و به تبع آن صادرات برنج تقریباً بدون وقفه تا مشروطه دوم و پس از آن رشد داشت. تأمل در آمارهای مربوط به صادرات برنج در سال‌های پایانی دوره قاجار حقیقت ماجرا را آشکار می‌سازد. کرزن در سال ۱۳۰۷ ق/ ۱۲۶۸ ش میزان صادرات برنج ایران را از گیلان و مازندران به روسیه ۵۸,۰۶۴ تن به ارزش ۱,۰۰۰,۰۰۰ تا ۱,۱۰۰,۰۰۰ قران اعلام می‌کند؛ اما جمال‌زاده با ارائه آمار چهار دهه صادرات برنج شمال ایران، تصویر بسیار شفافی از کشت تجاری برنج به دست می‌دهد:

صادرات برنج گیلان ترقی بسیار نموده است. چنانکه در سال ۱۲۹۰ ق/ ۱۲۵۱ ش مجموع صادرات گیلان به روسیه ۵۲۰,۰۰۰ قران بوده و در ۱۲۹۶ ق/ ۱۲۵۷ ش به ۱۷۰,۰۰۰ تومان رسیده و در ۱۳۱۴ ق/ ۱۲۷۵ ش به ۸۸۶,۱۰۰ تومان و در سال ۱۳۲۸ ق/ ۱۲۸۹ ش یعنی در اوج بحران‌های پس از مشروطه به ۲,۹۲۱,۰۴۱ تومان. این بدان معناست که صادرات برنج در مدت سی و هشت سال تقریباً پنجاه و هشت برابر زیاد شده است (همان، ۲۲).

در این بین توصیف یزدانی از کمبود ارزاق و ممنوعیت صادرات در گیلان در آستانه مشروطه به‌وضوح اغراق‌آمیز است، زیرا این ممنوعیت تنها به مدت ۱۰ روز (از ۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ ق تا ۵ رجب ۱۳۲۵ ق) بوده است (حبل‌المتین، ش ۹۱ (۵ رجب ۱۳۲۵، ۴) همچنین آماری که ویلم فلور به نقل از گزارش کنسول رشت ذکر می‌نماید، کاملاً ادعای یزدانی را رد می‌کند. براساس آمار وی، صادرات برنج در سال‌های ۱۹۰۳، ۱۹۰۴، ۱۹۰۵، ۱۹۰۶ (که مورد استناد یزدانی است) به ترتیب، ۲۶۸۹۷۳، ۲۷۰۵۳۴، ۶۱۸۶۱۶ و ۵۱۰۳۵۷ پوند بوده است (فلور، ص ۲۷۴).

همچنین رونق کشت سایر محصولات کشاورزی نظیر توتون، چای، تنباکو، مرکبات و... تقریباً مورد تأیید همه پژوهش‌های صورت‌گرفته در این حوزه است که پرداختن به آن‌ها با توجه به نقش اندکشان در اقتصاد آن روز گیلان ضروری نمی‌نماید (درخصوص آمار تجاری این اقلام بنگرید به: عیسوی، ۳۶۷؛ ویلز، ۲۱۹). همچنین درخصوص افزایش ۴۰ درصدی بهای واردات از روسیه به ذکر این نکته بسنده می‌کنیم که اقلام وارداتی ایران از روسیه هرگز جزء کالاهای اساسی معیشتی نبوده است که گرانی آن‌ها بحران اجتماعی خاصی ایجاد نماید. گرچه با فرض صحت این قول نمی‌توان منکر اثر روانی منفی آن در اجتماع در آستانه مشروطیت شد.

اما اهمیت آمارهای فوق از آن روست که از اثبات رونق کشت در گیلان، می‌توان بهبود وضعیت نسبی اقتصاد دهقانی مبتنی بر سهم‌بری و همچنین ارتقای درآمد خرده مالکان گیلانی را استنتاج کرد. محصور



دانستن رشد درآمد کشاورزی در گیلان به طبقه بزرگ مالکان با توجه به شرایط اجتماعی آن اقلیم دقیق به نظر نمی‌رسد. گیلان از دیرباز جزء ایالت‌هایی بوده که کشاورزان خرد در آن از کمیت قابل توجهی برخوردار بوده‌اند و نمی‌توان کل اقتصاد کشاورزی گیلان را به مناسبات ارباب و رعیتی تقلیل داد. مطابق گزارش ودیعی، در گیلان، نهادهای سلطنتی، دولتی، مذهبی و عمده مالکان، در مجموع، فقط مالک ۲۸ درصد از روستاها بودند و تا ۵۰ درصد از روستاها در دست خرده مالکان و مالکان کوچک بود (ودیعی ۱۳۵۲، ۱۴۳). موقعیت ضعیف مالکان در برابر دهقانان، زراعت مبتنی بر سهم‌بری را تضعیف و اجاره‌داری زمین با نرخ‌های ثابت را تقویت کرده بود (آبراهامیان ۱۴۰۰، ۱۰۳) خمسی نشان می‌دهد که اجاره کردن املاک در دو ایالت مجاور دریای خزر «متداول» بود؛ و ۶۶ درصد از کل املاک خرد (املاک کمتر از ۱۰ هکتار) گیلان و مازندران را دربرمی‌گرفت (Khamsi 1968, 62). مطابق تحقیقات صورت‌گرفته در دانشگاه تهران تا پیش از اصلاحات ارضی از مجموع املاک گیلان و مازندران در سال ۱۹۶۰ م/ ۱۳۳۹ ش ۱۵ درصد املاک کمتر از نیم هکتار، ۱۴ درصد بین نیم و یک هکتار، ۳۳ درصد بین یک و دو هکتار، و ۲۱ درصد بین ۲ و ۳ هکتار بود (گروه تحقیق ۱۳۴۷، ۱۳۵-۱۴۱).

گرچه بازه زمانی تحقیق مزبور خارج از دوره مورد نظر مقاله حاضر است، اما با توجه به اینکه تا پیش از آن هیچ یک از قوانین اصلاح ارضی به اجرا گذاشته نشده و هیچ تغییر عمده‌ای در مناسبات زمین‌داری گیلان نیز گزارش نشده، می‌توان پذیرفت درصد و نقش اقتصاد کشاورزی خرده مالکی و سهم‌بری نیز تغییر عمده‌ای نکرده است. در نتیجه، با پذیرش امر مزبور، تأثیر مثبت رونق کشاورزی تجاری در معیشت توده دهقانان گیلانی تا حد زیادی معقول به نظر می‌رسد.

### بخش دوم. سطح درآمد دهقان گیلانی

در اینجا برای اثبات این نکته که دهقان گیلانی به لحاظ درآمدی توان خرید اقلامی فراتر از کالاهای اساسی را داشت، به نقد یکی از معدود تحلیل‌های موجود می‌پردازیم؛ تحلیلی که احمد سیف از وضعیت زندگی روزمره و معیشت مردمان در دوره مشروطه به دست داده است. متأسفانه به نظر می‌رسد این تحلیل نیز همچون سایر تحلیل‌ها متأثر از فضای تبلیغاتی و مطبوعاتی مشروطه است که به نحو اغراق‌آمیزی اوضاع معاش را در گیلان آن روز بد جلوه می‌دهند. سیف در اثبات وضع بد معیشتی آن دوره با نقل محاسبه تقریبی میزان مصرف یک فرد از لاوت گزارشگر کنسولی ولایت استرآباد در ۱۸۸۲ م/ ۱۲۶۰ ش می‌نویسد:

کل غذایی که یک آدم بالغ صرف می‌کند، ۱۰ اونس (هر اونس ۲۸.۳۵ گرم است) برنج برای صبحانه، ۲۲ اونس برای ناهار و ۲۲ اونس برای شام است. کل برنج خشک مصرفی روزانه

۲۷ اونس است... به علاوه اگر فرض شود که یک خانوار دهقانی شامل ۳ فرد بالغ است، یک مرد و زن یا یک زوج و دو فرزند که دو فرزند را یکی بالغ حساب نمود، در آن صورت با تبدیل واحدها به مقدار مصرفی ۷۵۶ گرم برای یک فرد بالغ و ۲۰۲۶۸ کیلوگرم برای سه فرد بالغ در روز می‌توان رسید. میزان برنج مصرفی یک خانوار با سه فرد بالغ در طول یک ماه ۶۸۰۰۴ کیلوگرم خواهد بود (گزارش کنسولی (تجارت ولایت استرآباد)، ۱۳۷۶).

همو در توضیح اینکه درآمد یک دهقان در ایران آن روز برای کفاف این میزان مصرف ناچیز بوده است می‌نویسد: «... مرفه‌ترین دهقانان ایران به‌راستی بی‌چیز و فقیر بودند و به این ترتیب وضع دهقانان در دیگر استان‌ها روشن می‌شد. اگر درآمد سالیانه را ۵ پوند (هر پوند در سال ۱۹۱۵ معادل یک لیره استرلینگ و ۴۳۰۵۸ قران بوده است) بگیریم درآمد روزانه یک دهقان فقط ۳۰۲۵ پنس قدیم می‌شود و اگر مقدار درآمد سالیانه ۹ پوند مد نظرمان باشد، درآمد روزانه معادل ۶ پنس قدیم (۲۰۵ پنس جدید) خواهد بود.» (سیف، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، ص ۹۰) او در ادامه به تحلیل قدرت خرید بر مبنای درآمد روزانه می‌پردازد که بر این اساس یک کارگر با ۳۰۲۵ پنس درآمد روزانه می‌توانست با حقوق خود ۲۰۷ کیلوگرم برنج، ۳۰۱۸ کیلو گندم، ۲۰۷ کیلو جو، ۱۰۸ کیلو آرد، ۰۰۴۵ کیلو گوشت گوسفند، ۰۰۹ کیلو گوشت گاو، ۰۰۴۵ کیلو صابون بخرد. همچنین با حقوق روزانه ۶ پنس قدیم می‌توانست ۵۰۴۵ کیلوگرم برنج، ۵۰۹ کیلو گندم، ۵۰۴۵ کیلو جو، ۳۰۱۸ کیلو آرد، ۰۰۹ کیلو گوشت گوسفند، ۱۰۸ کیلو گوشت گاو و ۰۰۹ کیلو صابون بخرد (همان). البته منظور سیف از قدرت خرید این اقلام در روز فقط خرید یکی از آنهاست و نه همه آن‌ها با هم؛ به عبارت دیگر «کل قدرت خریدی که یک دهقان یا یک خانوار دهقانی در سال ۱۸۷۶ م/ ۱۲۵۴ ش داشت، برای مثال ۴۵۰ گرم صابون و یا کمتر از یک کیلو گوشت گاو و یا ۲۰۷ کیلوگرم برنج در روز بود. این درست است که این برآورد براساس تخمین درآمد سالیانه‌ای معادل ۵ پوند به دست آمده است، ولی از ذکر این نکته نیز ناگزیر می‌باشد که این دهقانان علی‌رغم هزینه‌های مواد غذایی هزینه‌های دیگری داشتند...» (همان). سیف مأخذ آمارهای فوق را جلد ۷۴ گزارش کنسولی چرچیل از تجارت گیلان در سال ۱۸۷۸ م/ ۱۲۵۶ ش ذکر می‌کند، اما در جای دیگری مستقلاً تخمین‌های فوق را برای درآمد یک کارگر رشتی در سال ۱۸۹۱ م/ ۱۲۶۹ ش تکرار می‌کند: یک کارگر معمولی روزی یک قران درآمد داشته. درآمد سالانه ۳۱۲ قران، بدون بیکاری و بیماری، توانایی خرید او در روز یک قلم از اقلام زیر می‌توانسته باشد: ۳۰۵ کیلو نان، کمی کمتر از سه کیلو برنج، مرغ ۳ عدد در روز، گوشت گوسفند ۳ کیلو در دو روز، تخم مرغ ۲۶ عدد، ماهی شور یک و یک چهارم ماهی، بدون خرج‌های دیگر. اگر کارگر زن و بچه هم داشته باشد

وضعیت وخیم‌تر می‌شود. در یزد ۶۰ درصد حقوق تنها صرف خرید نان برای دو نفر می‌توانست بشود (همان، ۲۴۴).

تحلیل بدبینانه فوق از آن جهت حائز اهمیت است که پذیرش یا رد آن نتیجه تعیین‌کننده‌ای در تحلیل وضعیت معیشت زندگی روزمره در اواخر قاجار دارد، خصوصاً اینکه تحلیل‌های رایج بر آن اند که نرخ تورم و به تبع آن شیب قیمت مواد غذایی در دهه‌های منتهی به سقوط قاجار بسیار کم بوده است. برای مثال فوران در این مورد می‌نویسد: «قیمت مواد غذایی در سال ۱۲۵۹ تا ۱۲۷۹ ش در تهران ۵.۵ درصد بالا رفت، هرچند در سال ۱۹۰۸ م/ ۱۲۸۷ ش قیمت‌های مذکور بار دیگر کاهش یافت. این روند در رشت و تبریز نیز تکرار شد. در شهرهایی که به بازارهای بین‌المللی نزدیک نبودند، قیمت‌ها یا افزایش نیافت یا میزان افزایش چندان زیاد نبود.» (فوران ۱۳۸۳، ۲۰۵). جوادی یگانه نیز در تحلیلی مشابه معتقد است که «متوسط تورم سالانه از سال ۱۸۵۴ تا ۱۹۱۹ م/ ۱۲۳۲ تا ۱۲۹۷ ش چیزی معادل ۱۲.۵٪ درصد بوده است. علت بالا رفتن نرخ تورم سالانه متوسط، بالا بودن نرخ تورم منتهی به سال ۱۸۷۲ م/ ۱۲۵۰ ش است. اگر تنها به محاسبه نرخ تورم در سال‌های با ثبات بیشتر پرداخته شود، یعنی سال‌های ۱۸۹۰-۱۹۱۹ م/ ۱۲۶۸-۱۲۹۷ ش که دوران مشروطه را نیز دربرمی‌گرفته، نرخ تورم سالانه به شکل متوسط ۵.۷٪ درصد بوده است.» (جوادی یگانه و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۵۴). او در توضیح علت تورم بالا در سال ۱۸۷۲ م می‌گوید: «نقاط ماکزیمم زمان‌هایی است که قحطی و یا جنگ در کشور وجود داشته و باعث افزایش قیمت‌ها شده است. به‌عنوان نمونه سال ۱۸۷۲ میلادی مصادف با قحطی بزرگ است» (همان، ۱۵۲).

چنانکه ملاحظه می‌شود، اثبات غیرواقعی بودن تحلیل سیف از وضعیت معاش در آن برهه می‌تواند به چهار دهه پایانی قاجار نیز تعمیم داده شود، به استثنای ایام جنگ و قحطی که در ادامه بدان می‌پردازیم. برای ارزیابی دقیق تحلیل سیف ابتدا باید به وضعیت قیمت اقلام اساسی در سال‌های مورد بحث بپردازیم. برای این کار نخست گزارش افراد مختلف از وضعیت گرانی کالا را در سال‌های بحرانی نقل می‌کنیم تا به‌عنوان پایه‌ای برای ارزیابی در تحلیل بعد از آن استفاده شود (چرا که در سایر سال‌ها علی‌القاعده قیمت اقلام ارزان‌تر بوده است). برای مثال عین‌السلطنه در خاطرات خود می‌نویسد: «... قیمت جو، گاه، هیزم و روغن خیلی بالا رفته بود. امروز شنیدم حکم کرده است گاه در بیست و پنج هزار (دینار) هر دینار معادل یک پنجاهم شاهی و یک هزارم قران بود و هر ده هزار دینار معادل یک تومان بود، جو را نه تومان، هیزم را هم بیست و پنج هزار (دینار) و روغن را من تبریز (هر من تبریز معادل ۴۰ سیر و برابر ۳ کیلوگرم است) یک تومان بفروشند... نان یک من یک هزار (دینار) است. گوشت یک من

چهار هزار، خربزه سه من چهار من یک هزار، انگور یک من ده شاهی، هندوانه یک من دو عباسی، هلو یک من نهصد دینار...» (عین السلطنه ۱۳۷۴، ۱۳۵۳) علی الظاهر قیمت‌های عین السلطنه مربوط به سال ۱۳۳۳ ق/ ۱۲۹۴ ش است. جمال زاده در گنج شایگان در مورد قیمت‌ها در همین سال می‌نویسد: ... قیمت برخی اقلام در ۱۲ ذی‌حجه ۱۳۳۳ عبارت بود از: گندم حد وسط خرواری (هر خروار ۳۰۰ کیلوگرم بوده است) ۱۳۵ قران، جو خرواری ۸۱ قران، کاه خرواری ۱۳ قران، یونجه خرواری ۴۰ و ۵۰ قران، برنج خرواری ۲۳۰ قران، روغن من ری ۶۴.۲۵ قران، نفت من ری (هر من ری ۱۲ کیلوگرم بوده است) ۹ قران، قند دو من ۱۹.۶۵ قران، چای گیر وانکه ۹.۲ قران، زغال خرواری ۸۰ قران، نخود خرواری ۳۵۰ قران، هیزم خرواری ۳۲ قران، لوبیا خرواری ۱۵۰ قران، ماش خرواری ۸۱ قران، عدس خرواری ۱۵۸ قران، لپه خرواری ۳۵۰ قران، کشمش خرواری ۱۲۳ قران (جمال زاده، ۲۲۵).

برخی از سیاحان نیز در گزارش‌هایی پراکنده از وضعیت قیمت‌ها در آن سال‌ها خبر داده‌اند. برای مثال بروگش ۴۰ سال قبل از عین السلطنه می‌نویسد:

... گرانی علی‌رغم اینکه محصول برداشت شده بود، در آن سال بالا بود. فهرستی از قیمت اجناس و میزان مقایسه آن را با قیمت سال قبل، ۱۸۸۱ م/ ۱۲۵۹ ش، در اینجا ذکر می‌کنیم: یک من نان ده شاهی (سال گذشته نان منی پنج شاهی)، صد من جو چهار تومان (سابقاً پنج قران تا یک تومان)، یک من برنج ۱۸ تا ۲۰ شاهی (بیش از ده شاهی بود)، یک من عدس ده شاهی، یک من نخود ده شاهی، یک هشتم من چای ۵ تا ۷ قران، یک من شکر ۵ تا ۷ قران، یک من نمک ۲ تا ۳ شاهی، صد من کاه یک تومان (سابقاً پنج قران بود)، اسب هر رأس ۷ تا ۱۲ تومان، گاو برای کارکردن در مزارع هر رأس ۵ تا ۷ تومان، گاو برای کشتار ۳ تومان، گوساله هر رأس ۵ تا ۶ قران، گوسفند هر رأس ۴ قران، بره هر رأس یک قران، یک من گوشت شتر ۲۴ شاهی (سابقاً ۱۸ شاهی)، مرغ دانه‌ای ۱۴ شاهی (سابقاً ۷ تا ۸ شاهی)، یک من کره چهار قران و ده شاهی، سه عدد تخم‌مرغ یک شاهی، یک من تنباکو ۲.۵ تا ۷ قران، توتون مرغوب و عالی یک من ۴ تا ۸ قران، توتون متوسط یک کیلو ۳ تا ۴ قران، زغال چوب هر چهار من ۱۸ شاهی، چوب هر صد من ۱۳ قران، شمع‌های آستارسن ۷ بسته، هر بسته ۴ عدد ۹ تا ۱۰ قران .. (بروگش، ۲۲۹).

با در نظر داشتن داده‌های فوق در بازه‌ای حدوداً نیم‌قرنی می‌توان روایت سیف و سایر روایات تابع آن را از چهار جهت نقد کرد. نخست اینکه برای تحلیل وضعیت معاش یک کارگر یا دهقان می‌بایست

میزان نیاز او به اقلام مختلف را به‌طور دقیق برآورد کرد. گزارش لاوت از میزان مصرف روزانه یک فرد در زمان قاجار که مبنای محاسبات واقع شده است، کاملاً غیر واقع‌بینانه و نادقیق به نظر می‌رسد؛ چه میزان مصرف ۲۷ اونس برنج برای یک فرد معادل حدود ۷۶۵ گرم روزانه (هر اونس = ۲۸.۳۴ گرم)، ۲۳ کیلوگرم ماهیانه و ۲۷۶ کیلوگرم در سال است که عددی ناصحیح و مطلقاً به دور از باور است. سیف خود برآورد مصرف ماهیانه یک خانواده سه نفره بالغ را معادل ۶۸.۰۴ کیلوگرم برآورد می‌کند که سالیانه معادل ۸۱۶.۴۸ کیلوگرم می‌شود. حتی با معیارهای جامعه مصرفی امروز نیز این عدد بسیار بالا و اغراق‌آمیز است. کما اینکه طبق آمار امروز سرانه مصرف هر ایرانی در سال بیش از ۳۶ کیلوگرم نیست که مصرف یک خانواده سه نفره حداکثر حدود ۱۰۸ کیلوگرم یعنی حدود ۱۳٪ عدد برآوردی سیف برای دوره قاجار می‌شود، آن هم در بازه‌ای که کشور درگیر انواع کمبودها و قحطی‌ها بوده است.

در مورد درآمدها نیز دقیق کردن محاسبات ضروری است. بنا به ادعای سیف، درآمد سالیانه دهقانان بین ۵ تا ۹ پوند در نوسان بوده است که در اینجا ما با فرض بدترین حالت ۵ پوند درآمد سالیانه معادل ۳.۲۵ پنس قدیم روزانه را در نظر می‌گیریم. با توجه به اینکه ارزش پوند انگلیس در بازه انقلاب مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹ ش بین ۴۸.۵ تا ۶۰ قران در نوسان بوده است، ما برای تسهیل محاسبات نرخ میانگین این دو مقدار یعنی ۵۴ قران را در نظر می‌گیریم. بر این اساس کف درآمد سالیانه یک دهقان در آن دوره ۲۷۰ قران، درآمد ماهیانه وی ۲۲.۵ قران و درآمد روزانه‌اش به ازای ۳۰ روز کار معادل ۰.۷۵ قران می‌شود. حال چنانچه از میان نقل‌قول‌های فوق در هر مورد، بالاترین قیمت‌های ذکر شده برای کالاهای اساسی را مد نظر قرار دهیم به نتایج زیر می‌رسیم:

یک کارگر با کف درآمد ۰.۷۶ قران در روز می‌توانست فقط یکی از اقلام ۱۶۸ کیلو گندم (خرواری ۱۳۵ قران)، ۲۸ کیلو جو (خرواری ۸۱ قران)، ۲.۳ کیلو نان (منی یک قران)، ۱ کیلو برنج (خرواری ۲۳۰ قران)، ۰.۵۷ کیلو گوشت (منی ۴ قران)، ۰.۶۵ کیلو نخود (منی ۳۵۰ قران)، ۱.۵۲ کیلو لوبیا (خرواری ۱۵۰ قران)، ۱.۶۸ کیلو نخود (خرواری ۱۵۸ قران)، ۱.۸۵ کیلو کشمش (خرواری ۱۲۳ قران)، ۲.۳ کیلو خربزه (منی یک قران)، ۵.۸ کیلو هندوانه (منی ۴۰۰ دینار) (هر ۱۰۰۰ دینار معادل یک قران بوده است)، ۲.۵ کیلو هلو (منی ۹۰۰ دینار) را خریداری کند.

چنانکه پیداست، طبق محاسبات فوق، اعداد به‌دست‌آمده حتی از برآورد سیف نیز بدبینانه‌تر است. اگر نیاز معقول یک فرد را در طول سال معادل ۱۶۰ کیلو نان، ۳۶ کیلو برنج، ۸ کیلو گوشت، ۱۵۰ کیلو میوه و از هر یک از حبوبات ۲.۵ کیلو در نظر بگیریم، ارزش ریالی مایحتاج سالیانه یک فرد معادل ۵۲.۸ قران نان، ۲۷.۳۶ قران برنج، ۱۰.۶۴ قران گوشت، ۴۵ قران میوه (با فرض مصرف گران‌ترین میوه)، ۸.۲۲ حبوبات

می‌گردد. مجموع این ارقام برای یک خانوار یک نفره معادل ۱۴۴ قران، برای یک خانوار دو نفره ۲۸۸ قران و برای یک خانوار سه نفره معادل ۴۳۲ قران می‌شود.

بر این اساس گرچه کف درآمد ۲۷۰ قران (سالی ۵ پوند) کفاف تمام هزینه‌های یک خانوار سه نفره را نمی‌داده است، اما باید توجه داشت که در شمال ایران و به‌خصوص گیلان، برخلاف بسیاری از نقاط دیگر، به سبب همین نیاز اقتصادی زنان عملاً «نیروی کار» به شمار می‌رفتند و حضور کاملاً فعالی در تمام فرایندهای نشا و وجین و درو داشتند. بر این اساس، در صورتی که در یک خانواده سه نفره به جای یک نفر، دو نفر (یک زن و یک مرد) به‌عنوان نیروی کار و صاحب درآمد در نظر گرفته شود، ملاحظه می‌گردد که کف درآمد سالیانه خانوار به ۵۴۰ قران افزایش می‌یابد و به راحتی کفاف هزینه‌های اساسی را می‌دهد. باید توجه داشت که درآمد زنان و کودکان همواره از درآمد مردان کمتر بود، اما جمع درآمد زن و کودک نزدیک به درآمد مرد می‌شد. مثلاً عبدالله یف در مورد دستمزد کارگران روزمزد بافندگان رشتی می‌نویسد: «در میان بافندگان، مردان ۱.۵ قران، زنان ۱ قران و بچه‌ها ۰.۵ قران روزانه دستمزد می‌گرفتند» (عبدالله یف ۱۳۵۶، ۲۳۴).

نکته مهم دیگر در مورد زیست واقعی اجتماعی، درآمدهای پنهانی بود که خانوار گیلانی از آن بهره می‌جست. چنانکه پیش‌تر گفته شد، این درآمدها که در واقع به شکل کاهش هزینه بود، عمدتاً به شکل تأمین گوشت سفید از طیور خانگی، کشت سبزیجات و حبوبات در محیط اطراف منزل، استفاده از میوه باغاتی که در آن‌ها فعالیت می‌کردند و... بود. ضمناً باید توجه داشت که داشتن حقوق ثابت روزمزد مختص نادارترین و بی‌چیزترین دهقانان بود که نه زمین داشتند و نه با مالکان و دولت طرف قرارداد مزارعه می‌شدند. پیش‌تر اشاره شد که بیشتر زارعان به ازای کار بر روی زمین دارای حق مزارعه بودند که در مجموع درآمدی بیش از ۲۷۰ قران در سال نصیب ایشان می‌کرد؛ بنابراین، به نظر می‌رسد در تحلیل سیف و سایر تحلیل‌های تابع تسامح جدی صورت گرفته و نیاز واقعی افراد خانوار، درآمد خانوار به ازای نیروی واقعی کار، درآمدهای پنهان خانوار و الگوی درآمدی حق السهمی دقیق محاسبه و برآورده نشده و همین امر تصویر اشتباهی از معاش روزمره رعایای آن دوره تداعی نموده است.

ثمره این درآمد قابل قبول، بیش از هر چیز، خود را در سبک زندگی گیلانیان نمایش می‌داد و نویددهنده پیدایش طبقه‌ای از دهقانان بود که دیگر تنها به صرف و تأمین خوراک و پوشاک در حد بقا اکتفا نمی‌کردند. شواهد این امر در رشد واردات کالاهای رفاهی و غیراساسی خصوصاً از روسیه به‌عنوان درگاه اصلی شمال کشور به اروپا هویدا بود. خودزکو در فهرست خود برخی از کالاهای وارداتی به ایران از بازار مکاریف (Macarieve) را به همراه قیمت آن‌ها برمی‌شمارد:

چرم دباغی شده ۱۰ قطعه ۳۲ روبل، قند روسی هر پوت (هر پوت پنج من و نیم تبریز بود (۶۴۰ مثقال = ۳۰۰۰ گرم)) ۱۳ روبل، چای باروتی هر لیور ۳ روبل و ۵ کوپک، چدن به صورت ماهیتابه و دیگ و از این قبیل هر پوت ۱ روبل و ۸۵ کوپک، پارچه پنبه‌ای منقوش بافت ایوانف هر قواره ۴۵ ذرعی ۶ روبل و ۸۵ کوپک... چینی و بدل چینی سرویس چایخوری با ۱۲ فنجان آب‌طلاکاری شده ۴ روبل، کاسه توگرد که به جای لیوان آبخوری از آن استفاده می‌شود، هر قطعه از ۲۵ تا ۷۰ کوپک، انواع ظروف بلور مانند تنگ بلوری قلیان هر عدد از ۲ روبل و ۲۵ کوپک تا ۹ روبل، سماور مسی به وزن ۱۰ لیور بین ۳ روبل و ۵۰ کوپک تا ۵ روبل، ماهوت لطیف ذرعی ۱ روبل و ۹۰ کوپک تا ۱۲ روبل، زعفران ۲۱۱ پوت ۳۰۷۵ روبل (خودزکو ۱۳۷، ۱۲۰).

با توجه به قیمت روبل در آن زمان، هیچ یک از کالاهای بالا را نمی‌توان در زمره کالاهای اساسی و ارزان قلمداد کرد که خرید آن‌ها در حد توان و نیاز یک خانواده فقیر باشد. حاج سیاح در خاطرات خود به‌وضوح از تحولی عظیم در سبک زندگی ایرانیان خبر می‌دهد. او در ۱۲۹۶ ق/ ۱۲۵۷ ش پس از بررسی وضعیت رشت و شرایط تجاری بازار آن می‌نویسد:

مال التجارة ایران که از گیلان حمل می‌شود پنبه و ابریشم و خشکبار و پوست بره و گوسفند و فروش برنج و ماهی است و مال التجارة روسیه از آنجا همه حوایج ایران... راست بگویم سیل عظیمی است که از راه روسیه به ایران جاری است و من این یک خط راه تا تهران می‌بینم سوای خطوطی که در آذربایجان و خمسه و خراسان و غیره است... این هزاران هزار خروار قند و شکر دندان‌های ایرانیان بیچاره را کند خواهد کرد. این اشیای شکستنی شیشه و بلور و بارفتن و غیرها سر ایشان را خواهد شکست و بالاخره با کبریت تجارت خرمن‌های کاغذ و البسه که به ایران می‌ریزد، آتش خواهد گرفت. ایرانی غافل از اینکه چه می‌کند. گمان می‌کند که خدا روس‌ها را خلق کرده کار کنند، ایشان راحت برند (سیاح ۱۳۵۹، ۲۱۰).

باید توجه داشت که گیلان گرچه به نوعی مسیر ترانزیت محسوب می‌شد، اما بازار داخلی گیلان، خود به تنهایی، در رأس بازارهای پر رونق کالاهای مصرفی بود. اثبات این امر به کمک تقاطع‌گیری آمار واردات گیلان از اروپا و نیز سایر استان‌ها کاملاً ممکن است، چه صادرات گیلان به کشورهای دیگر و به‌خصوص روسیه عمدتاً شامل مواد خام غذایی و ابریشم بود و با توجه به مرزی بودن گیلان، می‌توان این تحلیل را پذیرفت که عمده کالاهای مصرفی که از اروپا (از جنوب و غرب کشور) وارد گیلان می‌شد نه برای صادرات به سایر کشورها و نه برای انتقال به سایر ایالات ایران، بلکه برای مصرف داخلی مردم گیلان بود. توضیح اینکه از ارزیابی آمار واردات کالاهای مصرفی به گیلان به تنهایی نمی‌توان به‌ازدیاد

کالاهای مصرفی دست یافت. به همین دلیل ما فرض را بر این گذاشتیم که همه کالاهای مصرفی وارداتی از روسیه صرفاً برای ترانزیت به سایر استان‌ها بوده است. با وجود این، در آمارنامه‌های گمرکی گیلان نام حجم بسیار زیادی از کالاهای مصرفی آمده که نه از انزلی و آستارا بلکه از سایر ایالات (عمدتاً قزوین و تهران) به این ایالت وارد شده است و از آنجا که جز مصرف داخلی گیلان هیچ توجیهی برای ورود این کالاها به گیلان وجود ندارد، می‌توان این مقدار را کف مقادیر کالاهای مصرفی در گیلان دانست، زیرا انتقال کالا از سایر ایالات به گیلان در مسیر ترانزیتی سایر ایالات نبوده است، یعنی مثلاً برای انتقال کالا از تهران به آذربایجان هرگز کالا را از مسیر گیلان عبور نمی‌داده‌اند.

بر این اساس، بررسی آمار واردات کالاهای اروپایی (دلیل این امر آن است که تجار واردکننده برای ترانزیت کالای کشورهای اروپایی (غیر از روسیه) به سایر ایالات نیازی به عبور اجناسشان از گیلان نداشتند) (غیر از روسیه) به گیلان تنها در ۵ سال از ۱۸۷۴ تا ۱۸۷۹ م/ ۱۲۵۲ تا ۱۲۵۷ ش خود گواه روشنی از میزان کشش بازارهای گیلان است، به طوری که در سال ۱۸۷۴ م از مجموع ۴۶۷,۲۰۰ لیره استرلینگ، ارزش کل واردات به گیلان حدود ۹۴۰۰۰ لیره (۲۰ درصد) مربوط به واردات کالاهای اروپایی بوده است. این نسبت در سال ۱۸۷۵ م معادل ۱۰۴۰۰۰ لیره از مجموع ۴۲۹۴۴۰ لیره (۲۴٪)، در ۱۸۷۶ م معادل ۱۵۹۹۲۵ از مجموع ۵۱۴۷۹۰ (۳۱٪)، در ۱۸۷۷ م معادل ۱۲۲۰۰۰ از مجموع ۳۲۹۵۶۰ لیره (۳۸٪)، در ۱۸۷۸ م معادل ۱۳۲۶۸۵ از مجموع ۴۰۸۱۶ لیره (۳۲٪) بوده است (سیف، ۱۳۸۷، ۱۵۶)؛ بنابراین، پر واضح است که حتی اگر فرض کنیم الباقی کالاهای وارداتی به گیلان در این سال‌ها (که عمدتاً شامل کالاهای وارداتی از روسیه بوده) همگی برای ترانزیت به سایر ایالت‌های ایران وارد گیلان شده است، باز هم طبق آمار فوق بین ۳۰ تا ۴۰ درصد از کالاهای وارداتی به گیلان به مصرف داخلی مردم این ایالت رسیده، چرا که واردات از انگلیس از مسیر جنوب کشور بوده است و برای واردات از کشورهای چون فرانسه، یونان، هلند و... از مسیر تبریز، زنجان-قزوین استفاده می‌کردند.

با نگاهی به آمار گمرکی گیلان در مورد اقلام وارداتی از سایر ایالات ایران (که در حقیقت مشتمل بر کالاهای ساخت سایر ایالات ایران به علاوه کالاهای اروپایی غیر روسی است، چرا که فقط کالاهای روس بی‌واسطه به گیلان وارد می‌شدند) ترکیب و ارزش کالاهای مصرفی در بازار بومی گیلان در آن سال‌ها به‌وضوح مشخص می‌گردد. برای مثال ارزش پارچه‌های اروپایی وارداتی به گیلان در سال‌های ۱۸۷۴ تا ۱۸۷۹ م به ترتیب ۸۶۰۰۰، ۹۰۰۰۰، ۱۲۷۶۲۵، ۱۰۶۰۰۰، ۱۱۳۴۵۵ و ۱۴۶۱۵۲ لیره بوده است. همچنین ارزش انواع ادویه‌جات در همین مدت به ترتیب ۲۶۰۰۰، ۲۲۰۰۰، ۱۸۴۷۰، ۱۰۰۰۰، ۱۴۶۱۵ و ۱۵۳۸۴ لیره بوده است. واردات چرم نیز در همین مدت ارزشی معادل ۳۶۰۰، ۱۵۳۸۴، ۳۳۰۰۰ و ۵۳۸۴



۵۰۰۰ لیره داشته است (همان، ص ۱۵۷) سایر اقلام نظیر کره، تخم نوغان، گوسفند و تنباکو نیز عمدتاً تولید سایر ایالت‌ها بود و به‌عنوان ماده اولیه خوراکی یا تولید ابریشم وارد گیلان می‌شد.

## نتیجه‌گیری

چنانکه در مقدمه اشاره شد، هدف مقاله حاضر تقویت این تفسیر از وضعیت معیشت دهقانان گیلانی در اواخر عصر ناصری تا مشروطه است که آن‌ها را در فقر مطلق و دچار بحران‌های اساسی معیشتی نمی‌بیند. شاید این توصیف مک لین در ۱۹۰۴ م را بتوان لب کلام این مقاله دانست:

من معتقدم که به‌طور کلی در اینجا وضع مردم تا حدی خوب است... نرخ‌ها بالا رفته و سطح زندگی نیز بالا رفته است، ولی چنین می‌نماید که ارزش کار و تولید تا حدی افزایش یافته است. اطلاعاتی که از مناطق مختلف به دست می‌آوریم نشان می‌دهد که مالکین و مالیات‌بگیران دهقانان بدرفتاری نمی‌کنند و آن‌ها بهتر از سابق خوراک و پوشاک دارند و اراضی وسیع‌تری را زیر کشت می‌برند. البته این اوضاع و احوال در نواحی مختلف فرق می‌کند. در قسمت‌های جنوبی سختی و مشقت زیاد است و در گیلان و خراسان رفاه نسبی برقرار است (Maclean 1904-1905, 95).

نکته اساسی در این میان تفکیک وضع معاش و سطح رضایتمندی است. به عقیده نگارنده این دو مقوله گرچه به هم مرتبط‌اند اما لزوماً یکی نیستند. در اینجا اشاره به نکته مهمی که چرچیل، کنسول انگلیس، در مورد اجحاف مالیاتی در گیلان و واکنش دهقانان به آن در شرایط عادی نقل می‌کند، بسیار مهم می‌نماید: «جمع‌کنندگان مالیاتی، با توجه به وضع درآمدی، رقمی بیش از ده تا بیست درصد بیشتر از آنچه قرار بود از دهقانان اخذ می‌کردند و مادامی که از این مقدار فراتر نمی‌رفتند، دهقانان احساس رضایت می‌کردند» (بشیری ۱۳۶۶، ۹۴).

یقیناً تعبیر رضایت در این عبارت به معنای خوشحالی دهقانان از این میزان مالیات نیست، بلکه به معنای قوت نسبی بنیاد معیشتی ایشان است که می‌توانستند از عهده چنین مالیاتی بدون درگیری با عمال حکومت برآیند. در عین حال به نظر می‌رسد پژوهشگران تاریخ مشروطه، از آنجا که گیلان یکی از اصلی‌ترین مراکز شورش دهقانی در آن دوره بوده است، ساده‌ترین راه‌حل را در فروکاست علل و انگیزه‌های ایشان به فلاکت محض معیشتی یافته‌اند. مقاله حاضر با رد این فرضیه، راه را برای طرح فرضیات دیگر نظیر رشد آگاهی‌های سیاسی-اجتماعی، نارضایتی ناشی از اختلافات فاحش طبقاتی، ارتباط فراوان گیلانیان با اروپاییان و تأثیرپذیری از سبک زندگی ایشان و... باز می‌کند. البته ارزیابی هر یک از این فرضیات پژوهشی جداگانه می‌طلبد، اما در اثبات فرضیه پژوهش حاضر، سعی گردید از سه

### طریق استدلال گردد:

نخست، از طریق تشریح روابط ارباب-رعیتی، وضعیت خرده مالکان و گستره شیوه سهم‌بری و اجاره‌داری نشان دادیم که تقسیم منافع کشت آنچنان که در وهله اول می‌نماید، یک سره به ضرر دهقانان نبوده است. این امر خصوصاً زمانی اهمیت می‌یابد که با افزایش قیمت محصولات کشاورزی صادراتی در دوره مورد بحث، طبعاً منفعت بیشتری نیز نصیب کشاورز می‌گردیده است.

دوم، با بررسی شواهد به‌جامانده از میزان درآمد و نیز قیمت کالاهای اساسی در دوره مزبور نشان دادیم که می‌توان پذیرفت اولاً سطح درآمد کشاورزان گیلان در آن زمان نه تنها از سطح درآمد سایر پیشه‌وران پایین‌تر نبوده بلکه به سبب عواملی چون بهره‌کشی از نیروی کار سایر اعضای خانواده یا درآمدهای پنهان از زمین مالک، نسبت درآمد به هزینه آن‌ها تا حدودی معقول‌تر بوده است. همچنین با در نظر داشتن نرخ نه‌چندان بالایی تورم در دوره مزبور می‌توان پذیرفت که این سطح درآمد به‌طور کلی در زندگی دهقانان گیلانی تقریباً پایدار بوده است.

سوم، با پذیرش مقدمه دوم می‌بایست شواهد این درآمد مازاد در زندگی روزمره دهقانان قابل شناسایی باشد. در نتیجه با تحلیل آمار واردات ایالت گیلان از سایر ایالات، روسیه و نیز دیگر کشورهای اروپایی نشان دادیم که اولاً از هیچ مبدایی اقلام اساسی نظیر غلات، گوشت و حبوبات وارد بازار گیلان نشده که این خود حاکی از بی‌نیاز بودن بازار گیلان به این اقلام بوده است. ثانیاً آمار واردات گیلان نشان‌دهنده رشد شدید واردات اقلام مصرفی در این دوره است که علاوه بر تغییر سبک زندگی، مطالبات جدیدی در سبک زندگی گیلانیان به وجود آورد و روابط سرمایه‌داری را به صورت مستقیم و غیرمستقیم، از راه صدور کالا و سرمایه به گیلان وارد نمود. نکته مهم دیگر که در این بین بسیار با اهمیت است، اثر مثبت یا حداقل بی‌تأثیری کاهش ارزش پول ایران پس از کشف معادن نقره آمریکاست. دهقانان گیلانی در فرایند کشت خود یا به کالای وارداتی نیاز نداشتند و یا این نیاز به صورت تهاوتر با محصول توسط صادرکنندگان انجام می‌شد (مشخصاً نوغان) و کاهش ارزش پول موجب کاهش درآمد ایشان نمی‌گردید. کما اینکه چون بسیاری از نیازهای ایشان به صورت خودبسنده در محیط زمین اربابی تأمین می‌شد (تأمین غذا، نگهداری دام، ساخت خانه کاهگلی، کشت میوه و سبزی و...)، کاهش ارزش پول تأثیر زیادی بر کاهش قدرت خرید ایشان نداشت که این امر خود را در افزایش تدریجی خرید کالاهای مصرفی نشان می‌داد.

## Reference

- 'Aīn-ul-Saltāneh, *ḵāṭerāt-e Ain-ul-Sultaneh (Qahramān Mīrā Sālvar)*, edited by Masoud Salvar and Iraj Afshar, Volume 2, Tehran: Asāṭīr, 1995.
- Abbott, Keith Edward. *Cities trade: Consul Abbott on the economy and society of Iran*, Tehran: Amīrkabīr, 2016.
- Abdullah Yev, Z. Z. "Bourgeois and Labor Classes in Iran in the Early 20th Century", translated by Hossein Adibi, *Social Sciences Letter*, Volume 3, 1977.
- Abrahamian, Ervand. *Essays in Iranian Political Sociology*, translated by Soheila Torabi Farsani, Tehran: Šīrāzeh Ketāb-e Mā, 2021.
- Afary, Janet. "Peasant rebellions in the Caspian region during the constitutional period", *Negāh-e Nū*, No. 20, 1994.
- Agriculture and trade. Vol. 2, No. 10, Tehran: General Department of Agriculture and Trade, 1998.
- Antner, Merville, L. *Trade relations between Russia and Iran 1828-1914 AD*, translated by Ahmad Tavakoli, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation, 1990.
- Ashraf, Ahmed. *Historical obstacles to the growth of capitalism in Iran during the Qajar period*, Tehran: Zamāneh, 1980.
- Bashiri, Ahmad (collector). *Naranji book*, translated by Hossein Ghasemian, vol. 1, Tehran: Parvāz Publishing House, 1987.
- Braudel, Fernand. *Civilisation materielle et capitalisme*, translated by Behzad Bashi, Tehran: Ney, 1993.
- Brugsch, Heinrich Karl. *Reise Der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, translated by Mohammad Hossein Kordbcheh, third edition, Tehran: Information Publications, 2009.
- Burke, Peter. "Anal School, Fernan Braudel and Historical Sociology", translated by Jafar Morad Haseli, *Kheradnameh*, Vol. 7, No. 17, 2016, pp. 17-86.
- Consular report (trade of Astrabad province). *Iran's economic situation at the beginning of the 20th century*, translated by Masoumeh Jamshidi, Mohammad Taqi Horufchin, Mohammad Avadzadeh and Mehrnoosh Mirehsan, 1997.
- Curzon, George Nathaniel Curzon. *Persia and the Persian question*, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, vol. 1, Tehran: Center for Scientific and Cultural Publications, 1994.
- Farīd al-molk Hamedānī, Mīrā Moḥammad 'Alī ḵān. *Ḵāṭerāt-e Farīd al-molk Hamedānī*, compiled by Masoud Farid, Tehran: Zavvār, 1354.
- Floor, Willem M. *Agriculture in Qajar Iran*, translated by Shahram Gholami, Tehran: Scientific and Cultural Publications, 2019.

- Foladvand, Hamed. "Anal school in French historiography", in insight and method of contemporary historiography, under the supervision of Mansoureh Nezam Mafi and Hamed Foladvand, Tehran: History of Iran Publication, 1986.
- Foran, John. Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution, translated by Ahmad Tadayon, Tehran: Rasā Cultural Services Institute, 2003.
- Gobineau, Count de. *Troi ans en Asie*, translated by Abdolreza Hoshang Mahdavi, Tehran: Ketāb-Sarā, 1998.
- Huppert, George. "The Annales Experiment", In Companion to Historiography, Michael Bentley (ed.), London: Routledge, 2002.
- Huppert, George. "The Annales Experiment", In Companion to Historiography, Michael Bentley (ed.), London: Routledge, 2002.
- Iggers, Georg G. *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge*, translated by Mohammad Ebrahim Basit, Tehran: Samt, 2018.
- Issawi, Charles Philip. *The Economic history of Iran 1800-1914*, translated by Yaqub Azhand, Tehran: Gostareh Publishing House, 1990.
- Jamal Zadeh, Mohammad Ali. *Ganĵ-e šāyġān: Iran's economic situation*, Berlin: Kāveh, 1956.
- Javadi Yeganeh M R, Motavaseli M, Tohidlou S. "Consumption and Income Patterns during the Constitutional Era", *Planning and Budgeting*, Vol. 4, No. 18, 2014, pp. 160-129.
- Keivan Qazvini, Abbas Ali. *Ĥaĵ-nāmeḥ (Memoirs of Abbas Ali Qazvini)*, Tehran: Bosphorus Press, 1929.
- Khamsi, F. "The Development of Capitalism in Rural Iran", M.A. thesis, Columbia University, 1968.
- Khamsi, F. "The Development of Capitalism in Rural Iran", M.A. thesis, Columbia University, 1968.
- Maclean, H. W. *Report on the conditions and prospects of british trade in Persia, 1904-1905*.
- Maclean, H. W. *Report on the conditions and prospects of british trade in Persia, 1904-1905*.
- Nikitine, Basil. *Diaries and Travelogues*, translated by Ali Mohammad Farahvashi (Homayoun), second edition, Tehran: Ma'refat, 1977.
- Porhadi, Masoud. *Gilan people's Food culture*, Rasht: Ilyā, 2018.
- Rabino, Hyacinth Louis. *Les provinces caspiennes de la Perse: le Gilan*, translated by Jafar Khomamizadeh, 4th edition, Rasht: Tā'atī, 1995.
- Ravandi, Morteza. *Iran's social history*, vol. 3, Tehran: Negāh publishing house, 2003.
- Research group. "Study of rural economic issues in Gilan and Mazandaran", *Economic Research*, Vol. 4, No. 11 and 12, Tehran, 1968.
- Rochechouart, Julien de. *Khatirat-i safar-i Iran*, translated by Mehran Tavakoli, Tehran: Ney,

1999.

Sayah, Mohammad Ali. *Memoirs of Haj Sayah*, by Hamid Sayah, Tehran: Amīr Kabīr, 1980.

Seif, Ahmad. *Iran's economy in the 19th century*, Tehran: Češme Publishing House, 1994.

Seif, Ahmad. *The Lost Century of Iran's Economy and Society in the 19th Century*, Tehran: Ney Publishing, 2007.

Shafie, Majid, *Alley Economy: Report on Iran's National Currency, Living Costs and Wages in the Last Two Centuries (1157-1357 AH)*, Tehran: Gām-e Nū, 2004.

Shirzad, Hossein and Zarakani, Mehdi. *Peasant society and landholding relations in Iran's Qajar era*, Tehran: New World, 2016.

Taheri, Taher *Agriculture in Gilan 2*, Rasht: Ilyā Publishing House, 2015.

Vadiei, Kazem. *Rural Studies of Iran*, Tehran: Dekhoda, 1973.

Wills, Charles James. *Persia as it is: being sketches of modern Persian life and character*, translated by Seyyed Abdullah, with the efforts of Jamshid Dodangah and Mehrdad Niknam, Tehran: Zarīn, 1984.

Yazdani, Sohrab. *Villagers and constitutionalism in Gilan*, Tehran: Māhī, 2019.

**This Page Intentionally  
Left Blank**